

Het laatmiddeleeuws pandbedrijf in de Nederlanden*

door

J. SOMERS

1. De middeleeuwse pandjeshuizen

De pandjeshuizen, zoals deze reeds in de middeleeuwen werkzaam waren, zijn ook in onze tijd nog niet volledig verdwenen: in Nederland werd in 1980 zelfs nog een heropbloei van hun activiteiten vastgesteld. Sinds het midden van de 19de eeuw werden deze middeleeuwse kredietinstellingen regelmatig door historici bestudeerd. Het bestaan van de pandjeshuizen tijdens de overgangperiode van de late middeleeuwen naar de vroege moderne tijden (15de - 16de eeuw) bleef echter nog nagenoeg onontgonnen terrein. Gewoonlijk stappen onderzoekers immers zonder veel omhaal over van de 14de naar de vroege 17de eeuw, wanneer in de Zuidelijke Nederlanden van overheidswege de befaamde Bergen van Barmhartigheid werden opgericht.

De middeleeuwse pandjeshuizen of leentafels (*tables de prêt*) werden in de Nederlanden (en ook daarbuiten) beheerd door Noorditaliaanse familieclans, die als „*lombaerden*” werden aangeduid¹. Vandaar dat in het moderne Nederlands de termen „lombard” (met een kleine letter) en, daarvan afgeleid, „lommerd(houder)” nog steeds de betekenis hebben van: iemand die een pandjeshuis openhoudt. In de middeleeuwse bronnen vindt men echter ook reeds de term „*lombaert*” in de twee betekenissen terug: algemeen, om een geografische afkomst aan te duiden

* Uitgeschreven en herwerkte tekst van een voordracht, gehouden voor de vergadering van 28 maart 1981 (sectie algemene geschiedenis) onder de titel: „Verworvenheden en perspectieven van het onderzoek betreffende de laatmiddeleeuwse lombarden”. Mijn oprechte dank gaat uit naar lic. I. Depoorter voor haar hulp in de materiële afwerking van dit artikel. Enkele gebruikte afkortingen: ADN: Archives du Nord, Rijsel; ARA: Algemeen Rijksarchief, Brussel; Rk.: Rekenkamer; lb.: pond; s.: schelling; d.: denier; gr.: groot.

1. Op de problematiek van de Joden en de „Cahorsijnen” als middeleeuwse geldleners willen we hier niet nader ingaan omdat in de 15de eeuw geen van beiden nog een rol hebben gespeeld, cfr. de conclusies van C. TISON (*Aperçus sur l'établissement des Lombards dans les Pays-Bas au XIIIe et XIVe siècles*, in *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 39, (1961), p. 341-342.) en van J. STENGERS (*Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age*. (Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Mémoires, 2e série, dl. XLV, nr. 2), Bruxelles, 1949, p. 23-26.).

(nu : „Lombard'') en specifiek, om het beroep aan te duiden („lombard'')².

Reeds vóór 1250 kwamen zich in de Nederlanden, in Frankrijk en in de Rijnstreek, Noorditalianen vestigen die van de vorsten octrooien verkregen om leentafels te mogen openhouden. Het gevolg was dat er bij het begin van de 14de eeuw in de Nederlanden een netwerk van leentafels bestond, tot zelfs in een aantal kleinere plaatsen toe³. In deze leentafels kon iedereen geld lenen tegen de waarborg van een pand of een andere verbintenis (bv. een borgstelling door derden of op een toekomstige graanoogst) die de terugbetaling moest garanderen. Op de geleende som moest echter een zeer zware intrest betaald worden die 2d. per pond en per week bedroeg, hetzij 43 1/3 % per jaar⁴. Het is voldoende bekend dat de middeleeuwse Kerk de intrest die voor een lening gevraagd werd als een „*turpe lucrum*“, een schandelijk gewin, beschouwde en deze verbood, behalve wanneer degene die het geld leende, kon aantonen dat hij recht had op een vergoeding omwille van het verlies dat de lening voor hem meebracht⁵.

Het middelnederlandse woord „woeker“ (Latijn : *usura*) beduidt dan ook elke intrest die voor het lenen van geld betaald werd : „*dats als men meer ontfaet oft geeft van ghelde dan men gheleent heeft*“⁶. Pas later heeft de term „woeker“ de huidige betekenis van overdreven intrest gekregen. „*Woekeraers*“ of „*woekeren*“, die ook wel „*persemiers*“ of „*usuriers*“ genoemd werden, waren bijgevolg personen, „*die ghelt om ghelt leenen ende nemen baet van haeren ghelde aen ghelde of aen waren boven horen hoofdghelde dat si eerst lenen*“⁷. Hierdoor kreeg het woord „*lombaert*“ een tweede, specifieke betekenis : het werd synoniem van de houder van een publieke leentafel en van een woekeraar⁸.

2. R. DE ROOVER, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges. Italian Merchant-bankers, Lombards and Moneychangers. A study in the Origins of Banking.* (The Mediaeval Academy of America, dl. 51), Cambridge, (Mass.), 1948, p. 346 en p. 355, n. 6.

3. F. VERCAUTEREN, Document pour servir à l'histoire des financiers Lombards en Belgique (1309), in *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 26, (1950-1951), p. 49-51.

4. 1 lb. = 240 d., dus 52 . (2:240) . 100 = 43,333 %. Wat betreft de intresten die de lombarden voor hun leningen vroegen : cfr. R. DE ROOVER, *Money* ..., p. 105, p. 125-126.

5. J. T. NOONAN, *The Scholastic Analysis of Usury*, Cambridge, (Mass.), 1957, p. 100-132.

6. Geciteerd in E. VERWIJS en J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, (Voltooid door F. A. Stoett), Den Haag, 11 dln., 1885-1941, dl. IX, kol. 2738.

7. E. VERWIJS, *Middelnederlandsch* ..., dl. IX, kol. 2737.

8. „*Universum lombardorum appellatione dicti fere publice foeneratores ac usurarii*“ (1289), geciteerd in E. VERWIJS, *Middelnederlandsch* ..., dl. IV, kol. 747. Ongeveer tegelijkertijd vindt men hiervan het equivalent in het middelnederlands : „*den usuriers, die men heet lombarden*“. (K. STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche Oorkonden.* (Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden), Leiden, 2 dln. in 1 band, 1886-1893, dl. II, p. 174) en nog : „*... de lomberde ... die openbaer woekeren ...*“ (E. VERWIJS, *Middelnederlandsch* ..., dl. IV, kol. 748).

Dat het begrip in deze betekenis ook tot in het taalgebruik van de eigentijdse documenten doordrong, mag blijken uit de tekst van een octrooi voor de leentafel van Namen, waarin de term „*lombars*” niet meer de afkomst, maar het beroep van de begunstigden aanduidt: „*noz amez Symon, Jehan et Wyhet Barbyau, frères, natifs de la ville de Chier en Piemont du diocèse de Turin en Piemont, lombars et marchans*”⁹. Bij de uitbreiding werden de „*lombaert*” en de „*woucker*” in het middelnederlands ook synoniemen voor het pandjeshuis: „*alle dieghene, die panden hebben staen in den lombaerdt ...*”, en nog: „*geleend up de panden, die in den wouckere laghen ...*”¹⁰.

De eerste auteur die consequent de lombarden als Italiaanse pandleners onderscheidde van de Italiaanse kooplieden-bankiers, was wijlen Raymond de Roover in zijn standaardwerk over de middeleeuwse geld- en bankierswereld te Brugge¹¹. Deze onderverdeling is niet louter formeel, aangezien de auteur vaststelde dat elke groep een verschillend juridisch statuut genoot en dat hun activiteiten telkens een gespecialiseerd karakter vertoonden. Vanaf het einde van de 13de eeuw begonnen de handelaars hun activiteiten te verleggen: ze reisden niet langer zelf mee met hun goederen, maar lieten ze door derden vervoeren. Hierdoor werd het einde ingeluid van de karavaanhandel, die afgestemd was op de jaarmarkten van Champagne, en werd plaats geruimd voor een nieuwe, efficiëntere vorm van handelsorganisatie: deze van de residentiële of „sedentaire” handel. Noord-Italië, op dat ogenblik het meest vooruitstrevende gebied van West-Europa op economisch en financieel vlak, was hierbij leidinggevend. Familievennootschappen werden opgericht, met een uitgebreid net van correspondenten over heel West-Europa, terwijl het veralgemeend gebruik van de wisselbrief na 1350 het vervoer van munt in specie niet langer noodzakelijk maakte en de grote kooplui de gelegenheid gaf bankoperaties te verbinden met commerciële transacties, die echter

9. ADN, B. 19443, f° 185 - octrooi d.d. 1 september 1459.

10. Beide citaten zijn afkomstig uit E. VERWIJS, *Middelnederlandsch ...*, dl. IX, kol. 2740.

11. R. DE ROOVER, *Money ...*, o.m. p. 4, 345. Behalve deze twee groepen onderscheidde de auteur ook nog een derde categorie, deze van de wisselaars, die meestal autochtone burgers waren, leden van voorname families. Hun ambt was door de overheid streng gereglementeerd, maar zij hadden geen bijzondere privileges. Vooreerst hadden zij een monetaire functie: zij wisselden geld en voorzagen de vorstelijke muntateliers van muntmetaal door aan deze het biljoen, de vreemde en gedemonetariseerde speciën, te verkopen. In het toezicht op de geldomloop en de uitvoering van de muntordonnanties speelden zij een grote rol. Hieraan voegde zich geleidelijk aan ook een tweede, financiële functie toe: de wisselaars accepteerden deposito's, die zij opnieuw aanwendden voor investeringen in commerciële en industriële ondernemingen (cfr. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 171-187, 203-204, 234-237.).

steeds de ruggegraat van hun activiteiten bleven. Zo hielden zij zich druk bezig met internationale wisselarbitrage (het canoniek woekerverbod werd hierbij omzeild door zich te beroepen op het risico dat de wisselarbitrage met zich meebracht) en met het verstrekken van krediet aan de centrale en regionale overheden. De koopman had zo plaats gemaakt voor de koopman-bankier (merchant-banker)¹². Te Brugge werden er vanaf het einde van de 13de eeuw permanente filialen opgericht van de grote Italiaanse handels- en bankiershuizen, waarvan het statuut bepaald werd door handelsprivileges, die in feite diplomatieke verdragen waren tussen de vorst en de Italiaanse stadstaten. Onder deze Italiaanse kooplieden-bankiers te Brugge vindt men bekende namen als de Lucezen Dino Rapondi in de 14de en Giovanni Arnolfini in de 15de eeuw. Verder waren er ook de bekende Florentijnse „bankiershuizen” van de Bardi en de Peruzzi in de 14de, en van de Medici in de 15de eeuw.

Naast deze kooplieden-bankiers waren er, zoals gezegd, de lombarden: Noorditalianen die van de vorst individuele octrooien verkregen om een leentafel in een bepaalde plaats en gedurende een bepaalde periode open te houden¹³. In ruil daarvoor betaalden zij jaarlijks aan de vorst een *cessive* of octrooigeld. Het octrooi dat de lombarden van de vorst ontvingen, plaatste hen onder diens bescherming en stond hen toe om geld uit te lenen tegen intrest. Ondanks het feit immers dat de woeker door de middeleeuwse Kerk scherp veroordeeld werd, blijken de praktijken van de lombarden al vroeg openlijk erkend te zijn geweest. Terwijl sommige van de oudste octrooien voor manifeste woeker nog een boete stipuleerden — die dan slechts éénmaal per jaar diende betaald te worden — werd het beleid van de overheid niet zelden over een gans andere boeg gegooid door maximumintresten te stipuleren¹⁴. Het verkregen octrooi hield tegelijk een monopolie in: de leentafels van de lombarden waren de enige die officieel mochten opengehouden worden en daarenboven werd er voor elke stad slechts één octrooi, meestal op naam van verschillende lombarden, toege-

12. Zie hieromtrent R. DE ROOVER, *The Commercial Revolution of the thirteenth century*, in *Enterprise and Secular change* (Ed. F. C. LANE en J. C. RIEMERSMA), Homewood, (Ill.), 1953, p. 80-85 en R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 13-17 (diplomatieke verdragen), p. 48-75 (wisseloperaties), p. 54 (omzeiling woekerverbod), p. 20 (bekende namen).

13. Een synthetisch overzicht van het juridisch statuut van de lombarden vindt men bij R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 99-112.

14. Dit was reeds het geval te Utrecht in 1260 (J. MELLES, *Bisschoppen en bankiers. De eerste lombardiërs in de Lage Landen ± 1260*, Rotterdam; 's-Gravenhage, 1962, p. 30), en in 1306 te Brugge (R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 104) en te Antwerpen (F. BLOCKMANS, *Les Lombards à Anvers du XIIIe à la fin du XIVe siècle*, in *Tablettes du Brabant*, 1, (1956), p. 231.).

kend. Het monopolierecht heeft belangrijke gevolgen, want terwijl de lombarden enkel vervolgd werden indien zij wettelijke maximumintresten overtraden, konden alle andere personen die geld leenden tegen om het even welke intrest, als illegale woekeraars vervolgd worden¹⁵. Een mooie illustratie hiervan vinden we in de beschuldiging die een zekere Jan Linier, inwoner van Doornik, in 1397 ten laste werd gelegd. Deze werd voor de Rekenkamer van Rijsel gedaagd, omwille van: „*la transgression, délit et meffait que ... lui est impoué avoir fait et perpetré contre la noblesse de mondit seigneur d'avoir presté ... argent pour argent que l'on appelle usure, senz son congé ou licence speciale*”. Vanaf het laatste kwart van de 13de eeuw werden de leentafels van Brabant en Vlaanderen — en ook daarbuiten — vrijwel volledig gecontroleerd door clans afkomstig uit Asti en Chieri in Piëmont¹⁶. Belangrijk is wel dat de Roover vaststelde dat geen van de grote Italiaanse „bankiershuizen” te Brugge betrokken waren bij het beheer van de leentafels te Brugge of elders. Deze auteur stelde zelfs dat de kooplieden-bankiers en de lombarden niet eens met elkaar omgingen, wat hij verklaarde door het sociale odium dat de lombarden als woekeraars trof¹⁷.

De Roover hechtte terecht zeer veel belang aan het onderscheid tussen de kooplieden-bankiers en de pandleners, en beklemtoonde herhaaldelijk dat de term „*lombaert*” in de middeleeuwse bronnen niet éénduidig geïnterpreteerd mag worden. Dit staafde hij met twee argumenten: vooreerst speelden beide groepen van professionele geldhandelaars een verschillende rol in de ontwikkeling van het bankwezen — waarover dadelijk meer —, en ten tweede hadden tot dan toe verschillende historici zich laten misleiden en het bestaan van een afzonderlijke groep van pandleners niet of onvoldoende erkend. Deze kritiek was voornamelijk gericht aan het adres van Bigwoods groots opgevatte studie, „*Le Régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du Moyen Age*”, die in 1921 werd gepubliceerd. Het gebrek aan detailstudies had Bigwood tot een immens bronnenonderzoek genoodzaakt en hem voor aanzienlijke interpretatieproblemen gesteld. Voorts moest deze auteur vaststellen dat de lombarden zelf

15. G. BIGWOOD, *Le Régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du Moyen Age*. (Mémoires de l'Académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques, deuxième série, dl. 14), Bruxelles, 1921, dl. 1, p. 567-603; dl. 2, p. 358-359, doc. 53 en p. 419-421, doc. 90. Voor de strijd tegen de illegale woeker, zie ook: R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 104-106, p. 160-162. Het navolgend citaat betreffende Jean Linier is afkomstig uit G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 2, p. 391, doc. 75.

16. G. BIGWOOD (*Le Régime ...*, dl. 1, p. 235-255) wijdt een paragraaf aan de biografie van de voornaamste families die in onze gewesten leentafels hielden.

17. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 101, p. 107-108, p. 138, p. 152.

geen bronnen nagelaten hadden, bv. correspondentie of boekhouding¹⁸. In de beide delen van zijn werk heeft de auteur veel aandacht geschonken aan de leentafels, mede omdat hij hun rol in het krediet sterk overschatte. Hoewel talrijke aspecten van deze studie (bv. de vorstelijke en de stedelijke financiën, de Italiaanse kooplieden-bankiers, de wisselaars, de financiële technieken en het middeleeuwse muntstelsel) door ander onderzoek inmiddels achterhaald zijn, blijft Bigwood de meest gezaghebbende auteur over de middeleeuwse lombarden in de Zuidelijke Nederlanden¹⁹. Vooral Bigwoods systematische analyses van de juridische aspecten van het statuut van de lombarden en van de lening tegen intrest zijn nog steeds valabel. De Roover baseerde zich trouwens grotendeels op het door Bigwood aangevoerde materiaal en verrichtte zelf geen nieuw archiefonderzoek meer naar de lombarden omdat hij op de eerste plaats de vroege ontwikkeling van het middeleeuwse bankwezen wilde bestuderen²⁰. Als kredietverleners op pand en gespecialiseerd in het consumptiekrediet hebben de lombarden hierin geen enkele bijdrage geleverd en behoorden zij niet tot de wereld van de haute finance. Met klem weerlegde de Roover in deze publikatie en elders dan ook de misvattingen van Bigwood en diens voorgangers hieromtrent: de middeleeuwse lombarden waren geenszins de grondleggers van het moderne bankwezen²¹. De enige valabele thesis betreffende de middeleeuwse leentafels is dat deze de „voorlopers” zijn geweest van de Bergen van Barmhartigheid en hun aanverwante instellingen, die in de moderne tijden werden opgericht om de massa van woekerpraktijken te vrijwaren. Nochtans heeft de Roover niet gearzeld om te reageren tegen het beeld dat verschillende van zijn voorgangers omtrent de middel-

18. G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 343. We willen hierbij wel even aanstippen dat de inbeslaggenomen boekhouding van de Asinari in 1453 werd overgedragen aan de Rijksse Rekenkamer.

19. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 346.

C. TIHON, *Aperçus ...*, p. 334.

20. De ondertitel van deze studie is trouwens duidelijk: „A Study in the Origins of Banking”. Zie ook de boeiende, recente evaluatie van de Roovers oeuvre als bankhistoricus van E. AERTS, *Middeleeuwse bankgeschiedenis volgens Professor Raymond de Roover*, in *Liber Alumnorum Karel Van Isacker S. J., Bijdragen tot de Geschiedenis*, 63ste jg., 1980, p. 49-86.

21. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 117, 348, 354 en nadrukkelijk herhaald in ID., *Le rôle des Italiens dans la formation de la banque moderne*, in *Revue de la Banque*, 16, (1952), p. 641. De voornaamste functie van de middeleeuwse leentafels was dat zij consumptief krediet verschaffen op korte termijn. Iemand die bij een leentafel geld ontleende, deed dit om te anticiperen op een inkomen dat hij nog mocht verwachten en niet om het opnieuw te investeren met produktieve doeleinden. Dit in tegenstelling tot de leningen die de kooplieden aangingen bij hun collega's, de kooplieden-bankiers: dit geld werd door de ontleeners aangewend voor een investering in een of andere handelsonderneming, waarvan de opbrengst hen in staat moest stellen om de aangegane lening terug te betalen en de winst uit de transactie het inkomen van de handelaars vormde.

eeuwse woekerpraktijken hadden opgehangen. Tegenover de aanklachten van de meedogenloze geldzucht aan het adres van de lombarden plaatste deze auteur de hoge exploitatiekosten van de leentafels, die volgens hem op hun beurt de hoge intresten economisch noodzakelijk maakten, terwijl de lombarden slechts matig voor hun inspanningen werden vergoed²².

In deze polemiek omtrent de hoge intresten die de lombarden voor hun leningen vorderden, en het inkomen dat zij uit hun bedrijf betrokken, dienen ons inziens wel enige nuances aangebracht te worden, omdat het gevaar bestaat dat men een vertekend beeld van het middeleeuwse pandlenen zou ophangen. Voor de lombarden vormde de schatting van wat het aangeboden pand bij een eventuele verkoop zou opbrengen, het uitgangspunt van elke lening die op pand werd toegekend²³. Men moet zich hieromtrent weinig illusies maken: behalve voor een minderheid van kostbaarheden, werd voor deze voorwerpen zeer weinig geboden, omdat de lombarden natuurlijk een veilige marge voor zichzelf behielden. Een belangrijk hulpmiddel hierbij was het feit dat er gewerkt werd met ronde getallen, namelijk veelvouden van 3 d.²⁴ Dit rationeel beheer bood aan de lombarden een dubbel voordeel: enerzijds vergemakkelijkte dit de berekening van de intresten (men mag niet vergeten dat de middeleeuwers met het vrij ingewikkelde duodecimale pondenstelsel werkten, waarbij 1 lb. = 20 s. = 240 d.) en anderzijds kon men zo tegenover de klanten korte metten maken met het ritueel van loven en bieden.

Maar het is precies de lage evaluatie van de binnengebrachte panden die de leefbaarheid van het middeleeuwse pandlenen uitmaakte. De ontleners betaalde immers de intresten op de som die hij voor zijn pand had ontvangen. Het is hierbij enigszins misleidend om te rekenen met de intresten op jaarbasis: in de praktijk werden de intresten immers per week aangerekend en betaalde

22. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 128, 139.

23. Dit gold evenzeer in een liefdadige beleningsinstelling als de Brugse „Berg van Charitate” in de moderne tijden (P. SOETAERT, *De „Berg van Charitate” te Brugge, een stedelijke leenbank (1573-1795). Bijdrage tot de geschiedenis van de kredietinstellingen in de Lage Landen.* (Pro Civitate, Historische Uitgaven, reeks in 8°, nr. 40), s.l., 1974, p. 62). In de schaarse getuigenissen (van 1538 en 1624) die de lombarden betreffende hun activiteiten hebben nagelaten, insisterden zij telkens op de risico's die de onzekere opbrengst van de panden voor hun bedrijf inhield.

P. DE DECKER, *Etudes historiques et critiques sur les Monts-de-Piété en Belgique*, Bruxelles, 1844, *Introduction*, p. XXXIII. P. MOREL, *Les Lombards dans la Flandre française et le Hainaut*, Lille, 1908, p. 308-309, doc. 63.

24. Dit blijkt uit de lijsten die bij de inbeslagname van de leentafels van de Asinari in 1453 werden opgemaakt van de sommen die op niet geloste panden beleend waren. Omtrent de inbeslagname bij de Asinari in 1453 zijn gedetailleerde administratieve dossiers bewaard, die een interessant licht werpen op het middeleeuws pandbedrijf. Wij hopen hierop nader te kunnen ingaan in een andere bijdrage.

men nooit per jaar, aangezien de panden, indien zij niet binnen het jaar waren afgehaald, aan de leentafel vervielen. De Roover wees er trouwens op dat de meeste leningen bij de lombarden op korte termijn (tussen drie en zes maanden) werden terugbetaald²⁵.

In het evaluatiemechanisme was ook het lossen van de panden automatisch ingebouwd: iemand die panden beleend had in de leentafel, had er steeds belang bij om deze te komen lossen, en ze desnoods onmiddellijk daarna zelf weer te verkopen, liever dan ze definitief af te staan aan de leentafel, die hem slechts op een klein deel van de werkelijke waarde ervan geld had geleend. Ook voor de lombarden was het voordelig om de lossingen te bevorderen: ten eerste werkte dit kostenbesparend, omdat men niet hoefde te wachten totdat het pand verkocht mocht worden, waarbij de opbrengst van de verkoop toch nog altijd enigszins in het onzekere bleef, en ten tweede kon het geld van de terugbetaalde lening opnieuw voor een andere lening worden aangewend.

In crisisjaren of bij een individuele tegenslag was de leenpolitiek van de lombarden echter zeer nadelig voor de bevolking. Wat gebeurde er? Enerzijds werden de lombarden geconfronteerd met een toenemend aantal aanvragen voor leningen, maar anderzijds maanden de ongunstige vooruitzichten aan tot een grotere voorzichtigheid bij de evaluatie van de panden. Beide factoren werkten in dezelfde richting, namelijk een verlaging van de sommen die de lombarden op de panden willen lenen en zelfs, indien dit mogelijk was, een opdrijven van de intresten om zo het inkomen uit de kleinere geworden leningen op peil te houden²⁶. Voor de lagere bevolgingsklassen werden de leningen op pand in deze jaren een verschrikking: op de panden werd minder geleend en de kans was groot dat, indien de prijzen van de noodzakelijke voedingswaren hoog bleven, de meeste klanten niet in staat waren om hun panden met de intrest te komen lossen²⁷. Het gevolg was dan ook dat de leentafels hierdoor heel wat panden konden behouden, waarop slechts een fractie beleend was van wat ze in feite waard waren. De woede

25. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 124.

P. SOETAERT (*De „Berg“ ...*, p. 83) stelde voor de 18de eeuw vast dat in de gratis lenende „Berg van Charitate“ bijna de helft van de panden binnen de eerste vier maanden werden gelost.

26. Een dergelijke situatie schijnt zich in 1451 te hebben voorgedaan: na klachten van de bevolking over de praktijken van de lombarden in Brabant, „bepaalde“ Filips de Goede de intresten die de lombarden vroegen tot 3 d. per pond per week, terwijl voorheen 2 d. gebruikelijk schijnen geweest te zijn (G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 671 en dl. 2, p. 423-424, doc. 92.). Dit illustreert ons inziens duidelijk dat de lombarden binnen hun leentafels een autonome leenpolitiek konden voeren.

27. R. VAN UYTVEN, *La Flandre et le Brabant, „terres de promission“ sous les ducs de Bourgogne ?*, in *Revue du Nord*, 43, (1961), p. 312.

en de frustratie van de bevolking omwille van deze situaties vindt men dan ook terug in klachten waaruit een onverholen gevoelen van „berooft-zijn” spreekt²⁸.

De behoefte aan consumptiekrediet bij de lagere klassen in de laatmiddeleeuwse steden was echter groot, omdat zij over geen vast inkomen beschikten, en nolens volens moest de bevolking zich hiervoor tot de lombarden wenden, aangezien deze over een monopolie beschikten. In dat opzicht is het interessant om na te gaan hoe de bevolking in 1453 reageerde op het nieuws dat vier Brabantse leentafels op hertogelijk bevel in beslag genomen waren. De eerste spontane reactie betrof niet een goedkeuring van het hertogelijk optreden of een afkeuring van wat de lombarden gedaan hadden, maar wel het uitdrukken van de bezorgdheid om wat er ging gebeuren met de panden die in de leentafels beleend waren en het aantekenen van protest wegens het sluiten van de leentafels. Men vreesde immers te moeten opdraaien voor de intresten van de periode dat de activiteiten van de leentafels waren opgeschort. Toen de leentafels eenmaal heropend werden onder het hertogelijk toezicht, bleek dat op een termijn van vier tot zes weken ca. 80 % van de beleende sommen, met daarbij de normale intresten, werd terugbetaald. Ons inziens mogen deze massale lossingen beschouwd worden als een aanduiding van het feit dat voor heel wat klanten van de leentafels — ook uit de lagere klassen — het lenen op pand tijdens de late middeleeuwen gewoon een courante kredietvorm was om tijdelijke liquiditeitsproblemen op te lossen²⁹.

2. *De relaties van de lombarden in Brabant met het landsheerlijk gezag in de 15de eeuw (1430-1511).*

Het toekennen van de octrooien en het ontvangen van de *censiven* die eruit voortvloeiden, waren vorstelijke rechten en hoorden in ons geval dus toe aan de hertog van Brabant als privaat deel van het domein³⁰. Het omvangrijke materiaal dat de Bourgondische administratie nagelaten heeft, laat toe om een vrij volledig beeld op te bouwen van de financiële relaties tussen de vorst en de lombarden

28. De klachten die de Brabantse bevolking in 1451 en in 1462 aan Filips de Goede richtte, stelden zonder meer dat de lombarden het land leegrooften door hun winsten en niet-geloste kostbare panden mee naar Italië te voeren en dat de arme lieden door de lombarden „verslonden” werden. (G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 671.)

29. In dezelfde zin: zie R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 127, p. 149 en G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 673.

30. Er waren in Brabant ook plaatselijke heren die binnen hun heerlijkheid over dit recht beschikten, met name de heren van Bergen — op — Zoom, Breda, Diest en Mechelen. Het bestaan van deze leentafels werd nog onvoldoende onderzocht.

in Brabant tijdens de 15de eeuw³¹. Over het normatief beleid van de vorsten tegenover de lombarden zijn we daarentegen minder volledig ingelicht, omdat voor de 15de eeuw slechts een beperkt aantal vorstelijke ordonnanties uitgegeven zijn of opgesomd worden in chronologische lijsten³².

Onder de regering van Filips de Goede was het verval van de traditionele lakenindustrie in de Brabantse steden definitief en verschoof de industriële activiteit in de steden naar gespecialiseerde en kwalitatief hoogstaande luxe-industriën, terwijl ook de dienstensector uitbreiding nam³³. Deze structurele verandering kwam de lagere middenklassen van de geschoolde ambachtslui ten goede, waarvoor men in deze periode een zeer hoog inkomenspeil vaststelt. Daarentegen drukte zij zwaar op de grote groep van de ongeschoolde arbeiders in de steden, die werkloos waren en waarvan de rangen door hongersnood en epidemieën werden uitgedund³⁴. Deze economische situatie van een deel van de stedelijke bevolking was echter gunstig voor het bedrijf van de lombarden: men stelt vast dat zij in Brabant hun leentafels opnieuw begonnen uit te breiden, met name in de secundaire centra. In 1432 werden er te Lier en te Nijvel (sinds 1429 inactief) opnieuw leentafels actief, in 1433 te Vilvoorde, in 1444 te Herentals en in 1451 te Zoutleeuw³⁵.

31. Men vindt de betalingen van de lombarden terug in de rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (ARA, Rk. 2408 e.v.). Cfr. E. AERTS, De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Mogelijkheden en moeilijkheden voor het historisch onderzoek. II. De mogelijkheden van de rekeningen: een descriptieve benadering, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 61, (1978), afl. 1-2, p. 40-41, 47, 73-74, 80. Daarnaast zijn ook een aantal periodiek opgestelde afrekeningen bewaard van de octrooigelden, die de Brabantse lombarden aan de vorst verschuldigd waren (ARA, Rk. 24667-24677). Men kan hierin telkens de betalingen aan de algemeen-ontvangerij verifiëren, maar er zijn nogal wat lacunes, o.m. Zoutleeuw voor de jaren 1451-1462, Herentals voor de jaren 1459-1467 en vooral voor de periode na 14 november 1473 (heroprichting van de leentafels, cfr. infra). Ook in de inventarisatie van A. PINCHART, *Inventaire des Archives des Chambres des Comptes précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions*. Inventaires des archives de la Belgique publiés par ordre du gouvernement sous la direction de M. GACHARD, dl. 4, Bruxelles, 1865, p. 157-170., die weinig consequent werd opgemaakt, zijn heel wat fouten geslopen.

32. Deze lacune zal wellicht gedeeltelijk worden opgevuld door het aangekondigde werk van J.-M. CAUCHIES (*La législation princière pour le comté de Hainaut. Ducs de Bourgogne et premiers Habsbourg (1427-1506)*). Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis. Bruxelles, 1982.), waarin een hoofdstuk over de lombarden voorzien wordt.

33. H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market and The European Economy (Fourteenth-Sixteenth centuries)*, The Hague, 1963, dl. 2, p. 67-73, p. 372-376, en ID., *Structural Change and Specialisation in the Industry of the Southern Netherlands, 1100-1600*, in *Economic History Review*, Second Series, 28, (1975), p. 212-214; R. VAN UYTVEN, *La Flandre ...*, p. 292-299.

34. H. VAN DER WEE, *The Growth...*, dl. 2, p. 72, p. 382-383; R. VAN UYTVEN, *La Flandre ...*, 310-313; C. LIS en H. SOLY, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*, Sussex, 1979, p. 33-47.

35. ARA, Rk. 24672 (Lier), 1ste rek.; Rk. 24675 (Nijvel), 4de rek.; Rk. 24677 (Vilvoorde), 1ste rek.; Rk. 24670 (Herentals), 1ste rek. Voor Zoutleeuw zijn er geen afrekenin-

Hierdoor kwam men tot een maximale bezetting van 10 hertogelijke leentafels, die tot ca. 1491 quasi ononderbroken zou voortduren.

Voor het 15de-eeuwse Brabant laten de haardentellingen ons toe om de aanwezigheid van de leentafels te vergelijken met een overzicht van de bevolkingscentra, gerangschikt volgens hun relatief belang³⁶.

TABEL 1: De aanwezigheid van de leentafels in de voornaamste Brabantse centra tijdens de 15de eeuw, op basis van de haardentellingen.

(1)	1437			1472		
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1	Brussel	5.706	+	Brussel	6.731	+
2	Leuven	3.307	+	Antwerpen	4.510	+
3	Antwerpen	2.974	+	Leuven	3.306	+
4	's-Hertogenbosch	2.583	+	's-Hertogenbosch	2.335	+
5	Diest	1.956	h	Diest	1.814	h
6	Tienen	1.451	+	Lier	1.481	+
7	Lier	1.384	+	Tienen	1.172	+
8	Nijvel	1.049	+	Bergen-op-Zoom	1.152	h
9	Bergen-op-Zoom	1.019	h	Nijvel	1.112	+
10	Herentals	891		Breda	945	h
11	Zoutleeuw	869		Herentals	770	+
12	Vilvoorde	552	+	Zoutleeuw	668	+
13	Zichem	439		Aarschot	556	
14	Steenbergen	318		Vilvoorde	487	+
15	Halen	312		Helmont	282	
16	Jodoigne	281		Halen	267	
17	Gembloux	262		Zichem	264	
18	Helmont	204		Jodoigne	227	
19	Eindhoven	193		Gembloux	218	
20	Landen	162		Eindhoven	209	

Verklaring van de kolommen

(1) plaats in de rangorde van belangrijkheid.

(2) en (3) de haardentelling van 1437: naam van de stad (2) en het aantal haarden (3).

(4) de aanwezigheid van een leentafel in de stad (2) aangeduid door +, door h indien het geen hertogelijk octrooi betreft (cfr. *supra*, p. 177, n. 30)

(5) (6) (7) idem als (2) (3) (4), maar voor 1472.

gen bewaard (cfr. n. 31), maar men vindt de jaarlijkse betalingen terug in de rekeningen van de algemeen-ontvangerij (ARA, Rk. 2416, I, f° 53 r° en volgende jaren). We merken hierbij op dat het hier telkens de beginjaren van de activiteit betreft, waarvoor het octrooi, gepaard aan de gebruikelijke gift vanwege de lombarden, meestal reeds enige tijd eerder waren toegekend.

36. J. CUVELIER, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècles)*, (Commission Royale d'Histoire, in 4°), Bruxelles, 1912, dl. 1, p. CXXVI-CXXXI, p. CXLIII-CLII.

Hoewel de haardentelling van 1437 onvolledig is (van de grotere centra ontbreken o.a. Breda en Aarschot), mag men toch stellen dat er op dat ogenblik in al de grote en in de meeste secundaire Brabantse centra een leentafel bestond. Daarenboven werden er kort nadien opnieuw leentafels opgericht in Herentals (1444) en in Zoutleeuw (1451), en waren er op dat ogenblik ook leentafels actief in Breda en in Mechelen. Voor 1472 zijn deze vaststellingen analoog en zelfs nog meer uitgesproken: de lombarden waren toen actief in 13 van de 14 voornaamste centra van het hertogdom, alsmede in Mechelen. Uit deze gegevens mag men concluderen dat de leentafels in Brabant vanaf de regering van Filips de Goede als een constante in het laatmiddeleeuwse stadsleven mogen beschouwd worden.

Tussen de hertogelijke leentafels onderling (in tabel 1 aangeduid door (+) in kolom 4 en 7) kan men echter ook een belangrijk „hiërarchisch” onderscheid vaststellen volgens de plaats waar zij gevestigd waren. In de vier grote centra van het 15de-eeuwse Brabant — Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch en Leuven — waren de „hoofdzetels” gevestigd: gans de 15de eeuw betaalden de lombarden voor de leentafels in deze plaatsen de hoogste octrooigelden en het aandeel van deze vier tafels in de totaalopbrengst van de *censiven* bedroeg steeds meer dan 70 %³⁷. Het octrooigeld van een leentafel kan beschouwd worden als een belasting op haar omzet, waarvoor het bevolkingsaantal van de plaats waar zij gevestigd was in aanmerking werd genomen. De aanpassingen gebeurden echter slechts zeer geleidelijk, omdat hier ook de traditie en de vrij lange duurtijd van de octrooien (gemiddeld 16 jaar in deze periode) een grote rol gespeeld hebben. Het duidelijkst waarneembaar zijn de toenemende financiële verplichtingen van de Antwerpse leentafel tijdens de 15de eeuw — bijna parallel met de toenemende bevolking: van 10,7 % in de totale opbrengst van de hertogelijke octrooigelden in 1408, steeg het aandeel van deze leentafel naar 15,3 % in 1445, 25,4 % in 1465 en 26,1 % in 1485. Ondanks het feit dat zij het zwaarst belast werden, stelt men voor de leentafels in de vier grote centra ook de grootste continuïteit in hun aanwezigheid vast: in Antwerpen en in Brussel is er tijdens de 15de eeuw zelfs nauwelijks een onderbreking geweest. Daarnaast waren er belangrijke banden tussen de leentafels in de vier grote en in de secundaire centra: de eigenaars van de „hoofdtafels” waren vaak eigenaar of medeëigenaar van de kleinere

37. Meer gedetailleerde gegevens vindt men bij J. SOMERS, *Bijdrage tot de geschiedenis van de lombarden in Brabant tijdens de late middeleeuwen (1406-1511)*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1980.

tafels, waarbij deze consortia hoofdzakelijk volgens de geografische liggingen gevormd werden: de tafels van Lier en Herentals hoorden bij deze van Antwerpen, de tafels van Vilvoorde aan deze van Brussel, de tafel van Tienen aan deze van Leuven, de tafel van Bergen-op-Zoom aan deze van 's-Hertogenbosch³⁸. Dit concentratieverschijnsel wijst tevens op een streven naar een efficiënt beheer, waarbij de lombarden de moeilijkheden inzake communicatie en transport probeerden te beperken.

Na zijn Blijde Inkomst in Brabant (5 oktober 1430) heeft Filips de Goede spoedig de lopende octrooien van de lombarden opnieuw bevestigd en hiervoor de gebruikelijke giften in ontvangst genomen³⁹. Tijdens de daaropvolgende jaren waren de betalingen van de lombarden aan de vorst regelmatig, met af en toe voorschotten of achterstallige betalingen van individuele leentafels. Enkel in juni 1435 werden de lombarden in Brabant collectief aangesproken voor een lening aan de vorst, die tegelijkertijd bij de lokale gerechtsofficieren, de lokale domeinontvangers en de lombarden werd aangegaan op de ontvangsten van het volgende jaar. Het aandeel van de lombarden hierin bedroeg 787 lb. 10 s. of 12,79 % van de totale lening⁴⁰. Het aangaan van deze gedwongen leningen bij zijn rekenplichtige ambtenaren — en bij de lombarden — op de ontvangsten die zij het volgende jaar zouden binnenbrengen, was voor de hertog één van de middelen waardoor hij zijn ontvangsten in een bepaald jaar kon verhogen⁴¹. Het gevaar hierbij is natuurlijk dat er een neerwaartse spiraalbeweging ontstaat en de vorst elk jaar opnieuw moet lenen op de ontvangsten van het daaropvolgend jaar, net zolang tot er een rustpauze optreedt om de aangegane leningen te compenseren en terug te keren naar de gewone jaarlijkse ontvangsten. Dit proces tekent zich af in de betalingen van de lombarden tijdens de jaren 1446-1455. Tussen 1446

38. A. PINCHART, *Inventaire ...*, p. 157-170 en G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. II, p. 44-101, Annex II. Voor 's-Hertogenbosch cfr. ARA, Rk. 24668, 23ste rek.

39. De octrooien voor Maastricht, Tienen, Antwerpen en 's-Hertogenbosch werden opnieuw bevestigd op 11 november 1430, dat van Leuven op 17 december 1430 (ARA, Rk. 13, f° 13 r°-17 r°, 29 r°). Voor Brussel hebben we de bevestiging niet teruggevonden. De giften van de lombarden bedroegen samen 1256 lb. Brabantse *lichte* (Zie ook: E. AERTS, *De Inhoud ...*, II. *De mogelijkheden*, p. 47).

40. ARA, Rk. 2410, II, f° 24 r°. Zij leenden 600 *peters* te 25 s. *fors* gerekend per stuk (= 750 lb. van 40 groten *Brabants fors* het stuk). Dit is gelijk aan 787 lb. 10 s. nieuwe Brabantse groten aangezien 20 zware (*forse*) Brabantse groten gelijk zijn aan 21 nieuwe Brabantse groot (E. AERTS, *De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeent-ontvangerij (1430-1440)*. Moelijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, 59, (1976), afl. 3-4, p. 197 — cfr. ook ID., *De inhoud ... II. Mogelijkheden ...*, p. 73-74, 80 waar de lening vermeld wordt — met drukfout op p. 73: 1434 i.p.v. 1435).

41. M.-A. ARNOULD, *Une estimation des revenus et des dépenses de Philippe le Bon en 1445*, in *Acta Historica Bruxellensia*, 3, (1974), p. 155.

en 1452 plaatste Filips de Goede vijf keer gedwongen leningen bij de lombarden op hun toekomstige octrooigelden, telkens in het kader van een grotere lening samen met de lokale domeinontvangers en de lokale gerechtsofficieren. Een overzicht hiervan vindt men in tabel 2⁴².

TABEL 2 : Het aandeel van de lombarden in de gedwongen leningen van Filips de Goede bij de lokale gerechtsofficieren, de lokale domeinontvangers en de lombarden in Brabant (1446-1465).				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
4/8/1446	1500 <i>rijders</i>	2812lb. 10s.	10190lb. 12s. 6d.	27,59 %
2/9/1447	1100 <i>rijders</i>	2062lb. 10s.	11728lb. 2s. 6d.	17,58 %
16/4/1449	825 <i>rijders</i>	1546lb. 17s. 6d.	3815lb. 12s. 6d.	40,54 %
6/2/1450	859lb. 14s. 2d. Vlaams	1289lb. 11s. 3d.	4789lb. 1s. 3d.	26,92 %
12/3/1452	1687lb. 15d. Vlaams	2531lb. 12s. 6d.	7957lb. 2s. 6d.	31,81 %
30/6/1460	500lb. Vlaams	750lb.	3178lb. 10s.	23,59 %
18/10/1465		1233lb.	2238lb.	55,09 %

Verklaring van de kolommen :

- (1) datum van het hertogelijk bevel voor de lening.
- (2) bedrag dat de lombarden leenden.
- (3) omgerekend in rekenmunt (ponden van 40 gr. Brabantse nieuwe).
- (4) totale opbrengst van de lening in rekenmunt.
- (5) procentueel aandeel van de lombarden in de totale opbrengst van de lening.

Men stelt vast dat de lombarden in deze leningen nooit de grootste bijdrage geleverd hebben. Daarenboven werden zij tussen 1453 en 1459 met rust gelaten en werden hun betalingen opnieuw normaal, terwijl op de hertogelijke ambtenaren in 1454 en 1458 andermaal een beroep werd gedaan⁴³. In 1460 en in 1465 werden de ambtenaren en de lombarden nogmaals aangesproken voor leningen op de ontvangsten van het volgende jaar: ditmaal ging het echter om kleinere bedragen.

Over het pandbedrijf van de lombarden rezen in deze periode heel wat betwistingen, die erop wijzen dat de lombarden door hun

42. Bronnen : ARA, Rk. 2413, III, f° 29 r° - 31 v°; Rk. 2414, I, f° 33 v° - 35 r°; Rk. 2415, I, f° 27 v° - 30 r°; Rk. 2415, II, f° 32 v° - 34 r°; Rk. 2416, I, f° 41 r° - 44 v°; Rk. 2419, III, f° 36 r° - 37 v°; Rk. 2422, II, f° 41 v° - 42 v°. Deze tabel is een aanvulling en een correctie van G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. II, Annex I, p. 40-41. We merken hierbij op dat de leningen 206 en 214 onderdelen zijn van respectievelijk leningen 207 en 215.

43. ARA, Rk. 2417, I, f° 35 r° e.v. en Rk. 2419, I, f° 33 r° e.v.

woekerpraktijken de ellende van de bevolking exploiteerden⁴⁴. In 1451 werden de klachten van de bevolking over de hoge intresten en het verbeuren van de niet-geloste panden, door de Staten van Brabant aan Filips de Goede voorgelegd (zie ook hoger, n. 28). De Staten drongen er bij de hertog op aan dat hij zich zou beraden alvorens de octrooien opnieuw te verlengen of nieuwe leentafels te laten oprichten. Indien de vorst de lombarden toch wenste te behouden, zo voegde men eraan toe, dan ware het wenselijk dat hij de voorrechten van de lombarden zou beperken, gezien de hoge winsten die zij maakten. In een ordonnantie d.d. 20 september 1451 beloofde Filips de Goede geen nieuwe leentafels meer te laten oprichten, totdat hij samen met de Staten van Brabant een „generale provisie” betreffende de lombarden zou hebben opgesteld⁴⁵. Daarnaast werd de intrest, die de lombarden mochten vragen, beperkt tot ... 3 d. per pond per week, hetzij 65 % op jaarbasis. Van effectieve maatregelen was geen sprake, hetgeen echter weinig verwonderlijk is, gezien de gedwongen leningen van de vorst bij de lombarden tijdens de afgelopen vijf jaar zo'n 7711 lb. hadden opgebracht (zie tabel 2) — de hertog zou trouwens kort nadien een nieuwe lening vragen van de lombarden om de opstand van Gent (1451-1453) te onderdrukken⁴⁶. De „generale provisie” waarvan in de hogerge-noemde ordonnantie sprake was, is er nooit gekomen en Filips de Goede heeft er zich toe beperkt om de maatregelen van 1451 voor 6 jaar te verlengen bij ordonnantie van 28 november 1457⁴⁷.

Hiermee waren de klachten over het optreden van de lombarden echter nog niet van de baan, want eind 1462 (wellicht met het oog op het aflopen van de verlenging van 1457) werd aan de hertog een nieuw advies voorgelegd, dat de klachten over de lombarden niet alleen in scherpere bewoordingen formuleerde, maar tevens aan de hertog een concrete alternatieve oplossing voorstelde⁴⁸.

44. J. MARECHAL (*Bijdrage* ..., p. 20-21) noemt enkele gevallen van klanten van de Brugse leentafels die zich ruïneerden omdat zij hun verplichtingen niet konden nakomen. Illustratief is ook dat voor deze periode een aantal gevallen bekend zijn van clerici die geld leenden op voorwerpen die tot de religieuze eredienst behoorden (G. BIGWOOD, *Le Régime* ..., dl. 1, p. 485).

45. G. BIGWOOD, *Le Régime* ..., dl. 2, p. 423-424, doc. 92.

46. „... prest fait à monsieur le duc pour convertir à la résistance de ses désobéissans de Gant ...” (o.m. ARA, Rk. 24669, 13de rek.).

47. J. N. G. SASSSEN, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende*, dl. B (*Charters en privilegiebrieven van het jaar 1191-1826*), 's-Hertogenbosch, 1865, p. 188, nr. 1224. Wel herhaalde een ordonnantie van 27 september 1454 dat de panden gedurende 1 jaar en 1 dag verplicht dienden bewaard te worden (J. H. DARINGS, *Over de Lombarden en Bergen van Bermher-tigheid in België*. In *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde*, VI, (1842), p. 345.). Deze maatregel vindt men echter regelmatig terug vanaf de 13de eeuw (G. BIGWOOD, *Le Régime* ..., dl. 1, p. 487-8).

48. G. BIGWOOD, *Le Régime* ..., dl. 1, p. 671.

De octrooigelden die de hertog jaarlijks van de lombarden ontving, zo stelde dit advies, waren niets in vergelijking met de schade die de lombarden aan de bevolking berokkenden. Om hierin verandering te brengen, stelde men de hertog voor dat hij aan de paus de toelating zou vragen om de octrooien voor de pandleners aan autochtonen toe te kennen, en tegelijk de intrest drastisch te doen beperken tot 5 d. per pond per jaar of 2,0833 %. Blijkbaar had men een systeem voor ogen in de aard van de *Monti di Pieta*, waarvan de eerste precies rond deze periode in Italië werden opgericht⁴⁹. Hoewel dit project nooit gerealiseerd werd, zou het wel interessant zijn om te vernemen wie de initiatiefnemer van dit voorstel geweest is.

Tijdens de eerste jaren van de regering van Karel de Stoute (1467-1477) waren de betalingen van de lombarden opnieuw zeer regelmatig, aanvankelijk nog in de algemeen-ontvangerij van Brabant en vanaf het boekjaar 1469-1470 — na de opheffing van de algemeen-ontvangerij en de opsplitsing van haar bevoegdheden — aan één van de vier gewestelijke ontvangers⁵⁰. Wanneer de Franse koning, Lodewijk XI, in het voorjaar van 1471 zijn vijandelijkheden tegen de Bourgondische bezittingen hervatte, was dit voor Karel de Stoute de aanleiding om van de lombarden een lening te vragen op hun toekomstige octrooigelden, „*pour employer ès charges et affaires qu'il (de hertog) a pour ses guerres et armées*”⁵¹. Zeven leentafels leenden samen 2175 lb., die de twee volgende jaren op hun *censiven* gecompenseerd werden. Op 10 juli 1473 liet Karel de Stoute alle vorstelijke leentafels van zijn grondgebied sluiten en verbood hij de lombarden elke voortzetting van hun activiteiten⁵². Vier maand later, op 13 november 1473, stond hij aan de lombarden een nieuw collectief octrooi toe. Bij deze overeenkomst liet de hertog optekenen dat hij de inbeslagname van 10 juli had laten uitvoeren „*pour certaines causes à ce nous mouvans*”⁵³. De vraag rijst hier welke interpretatie aan deze „zekere redenen” dient gegeven te worden.

49. J. GILCHRIST, *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*, London; New York, 1969, p. 115.

50. Voor deze splitsing, cfr. I. P. GACHARD, *Inventaire des Archives des Chambres de Comptes, précédé d'une note historique sur ces anciennes institutions*, Brussel, 1845, dl. 1, p. 23.

51. ARA, Rk. 24676, 16de rek. Cfr. ook R. VAUGHAN, *Charles the Bold. The Last Valois Duke of Burgundy*, London, 1973, p. 69 e.v.

52. ARA, Rk. 24673, 19de rek. En niet in 1471 of in 1472 zoals respectievelijk J. LAENEN (*Usuriers et Lombards dans le Brabant au XVe siècle*. In *Bulletin du Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines*, 4, (1904), p. 123-144. Ook afzonderlijk verschenen: Anvers, 1904.) en P. Morel (*Les Lombards ...*, p. 26) ten onrechte vermelden.

53. P. MOREL, *Les Lombards ...*, p. 231-237, doc. 41.

Een eerste versie zou zijn dat de hertog de inbeslagname had laten uitvoeren om zich meester te maken van de bezittingen van de lombarden en om tegelijkertijd van hen verlost te zijn. Nadat de lombarden echter hun zaak waren komen bepleiten en geargumenteerden hadden dat hun activiteiten aan een economische noodzaak beantwoordden, zag de hertog van zijn voorgenomen besluit af en stond hen een nieuw collectief octrooi toe⁵⁴. Deze versie wordt in de literatuur het meest geciteerd, maar bevat bij nader inzien een aantal tegenstrijdigheden. Vooreerst zou een dergelijke inbeslagname van de goederen van de lombarden weliswaar een aanzienlijke som opgebracht hebben, maar de procedure om deze te realiseren zou tijdrovend en omslachtig geweest zijn: men zou immers de leentafels tijdelijk opnieuw moeten openstellen, en vervolgens openbare verkopeningen moeten organiseren — alles samen een gigantische en dure operatie⁵⁵. Ten tweede zou de hertog op deze wijze in feite de kip met de gouden eieren slachten, door het opgeven van de vaste inkomsten vanwege de lombarden en de mogelijkheid hierop te lenen, precies in een periode dat hij zijn inkomen met alle mogelijke middelen probeerde te verhogen. Een derde, weliswaar minder belangrijk bezwaar is dat Karel de Stoute in het geval van een afschaffing vermoedelijk ook maatregelen tegen de personen van de lombarden zou genomen hebben, door hen te laten opsluiten of te laten verbannen. Van een dergelijke maatregel is echter nergens sprake. We menen dat de onderzoekers zich hier te sterk hebben laten leiden door de continuïteit lombarden — Bergen van Barmhartigheid, waarop de 19de-eeuwse historici zozeer de nadruk gelegd hebben⁵⁶. Inderdaad was de tijd nog niet rijp om de lombarden af te schaffen, maar het is erg onwaarschijnlijk dat de plannen van Karel de Stoute in die richting gingen.

Het lijkt daarentegen veel waarschijnlijker dat het optreden van Karel de Stoute vanaf het begin er doelbewust op gericht was om het octrooiensysteem van de lombarden te hervormen en zo zijn inkomsten aanzienlijk te verhogen, wat ook blijkt uit nieuwe voor-

54. Het argument dat de lombarden onmisbaar zouden geweest zijn, was van de steden afkomstig (*Ibid.*, p. 231). De lombarden onderhielden echter goede relaties met de stedelijke overheid: te Brugge bv. boden zij de aftredende schepenen jaarlijks een banket aan (J. MARECHAL, *Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge*. Brugge, 1955, p. 20) Men moet trouwens een onderscheid maken tussen de economische noodzaak van consumptiekrediet in deze periode, en de wijze waarop de lombarden eraan voldeden.

55. De afwikkeling van de inbeslagname van de leentafels van de Asinari (Antwerpen, Lier, Nijvel, Herentals, Dendermonde) in 1453 duurde nagenoeg twee jaar, onder meer ten gevolge van een conflict met het Antwerpse stadsbestuur. Zij bracht weliswaar meer dan 10.000 lb. brab. op, maar de onkosten en wedden van de betrokken ambtenaren besloegen ca. 2250 lb. brab. In gans de Nederlanden waren er in 1473 echter meer dan 40 leentafels!

56. Dit is o.m. het geval bij C. TILON, *Aperçus* ..., p. 364 en R. DE ROOVER, *Money* ..., p. 150, die beiden van de inbeslagname van 1473 overstappen naar de 17de-eeuwse Bergen van Barmhartigheid.

waarden die de hertog aan de lombarden stelde. Onder het bewind van Karel de Stoute namen de staatsuitgaven aanzienlijk toe, vooral als een gevolg van diens buitenlandse politiek⁵⁷. Met alle mogelijke middelen streefde deze vorst bijgevolg de verhoging na van zijn inkomsten, waarbij ook de taksen op de lombarden hoorden, Omwille van hun individuele octrooien betaalden de lombarden hun octrooigelden telkens afzonderlijk en varieerden deze inkomsten bijna van jaar tot jaar als gevolg van achterstallige betalingen en voorschotten. Bovendien ressorteerden de lombarden telkens onder één van de verschillende „provinciale” ontvangerijen van Brabant, Vlaanderen, Holland, Henegouwen, etc. Een hervorming om dit systeem efficiënter te maken was in feite voor de hand liggend: door aan alle lombarden binnen zijn grondgebied een collectief octrooi toe te kennen, zou de vorst voortaan ook een collectieve betalingen van het octrooigeld kunnen eisen, en de lombarden onderling verantwoordelijk stellen voor hun individuele bijdragen. De globale afschaffing van de individuele octrooien (waarvan de beginjaren en de duurtijd sterk uiteenliepen), zou tevens een uitstekende aanleiding vormen om de taksen op de lombarden te verhogen, en aan de vorst een voordelige machtspositie schenken om in de toekomst nieuwe leningen af te dwingen. Al deze elementen vindt men terug in het collectief octrooi van 13 november 1473: voortaan dienden de lombarden jaarlijks collectief 8000 *schilden* te betalen, gerekend voor 48 groten Vlaams het stuk (9600 lb. van 40 gr. Vlaams), „*par manière de censive et sans rabat ou diminucion aucune*” aan de algemeen-ontvanger van alle financiën te Rijsel. Dit collectief octrooigeld was betaalbaar in twee halfjaarlijkse termijnen, met Pasen en St.-Baafs (1 oktober)⁵⁸. De eigenaar van de Gentse leentafels, Peter de Ville, werd aangewezen als de vertegenwoordiger van de lombarden, die er moest op toezien dat alle leentafels hun bijdragen betaalden⁵⁹. Van het aandeel van de afzonderlijke tafels in de collectieve betalingen is ons enkel dat van Leuven en Brussel bekend: in vergelijking met de vroegere *censiven* van de individuele octrooien, waren deze respectievelijk

57. J. BARTIER, Karel de Stoute, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (o.l.v. J. A. Van Houtte e.a.), Utrecht; Antwerpen, 1950, dl. 3, p. 293-295 — deze auteur stipt ook aan dat precies in 1473 de uitgaven van Karel de Stoute een rekordhoogte bereikten. Cfr. ook R. VAUGHAN, *Charles the Bold* ..., p. 407 e.v.

58. P. MOREL, *Les Lombards* ..., p. 231-237, doc. 41. Bij notariaatsakte van 29 november 1473 te Rijsel onderschreven de vertegenwoordigers van de lombarden deze overeenkomst namens alle lombarden in de Nederlanden (*Ibid.*, p. 237-242, doc. 42).

59. ARA, Rk. 24668, 23ste rek. Interessante biografische gegevens betreffende deze figuur vindt men bij V. FRIS, Contributions à la Biographie Gantoise, in *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidskunde te Gent*, 15, (1907), p. 77-80.

ca. 50 % en 66 % hoger⁶⁰. Behalve het collectieve octrooigeld dienden de lombarden echter ook nog 60.000 lb. (van 40 groten Vlaams) aan de hertog te betalen, „à cause de certaine composition sur eulx (= lombarden) faicte pour certaines mesuses par eulx commis ou fait de leurs dits tables”⁶¹. Aan deze zeer zware verplichting hebben de lombarden binnen het jaar voldaan, zoals mag blijken uit hun betalingen aan Karel de Stoute sinds november 1473, die in de hiernavolgende tabel 3 zijn weergegeven⁶².

TABEL 3 : De collectieve betalingen van de lombarden in de Nederlanden aan Karel de Stoute vanaf november 1473. (in lb. van 40 gr. Vlaams)

datum van de <i>décharge</i>	bedrag	reden van de betaling
24 november 1473	30.000 lb.	<i>composicion</i>
12 maart 1474	4.800 lb.	termijn Pasen 1474
15 mei 1474	15.000 lb.	<i>composicion</i>
10 juli 1474	4.800 lb.	termijn 1 oktober 1474
28 juli 1474	15.000 lb.	<i>composicion</i>
27 januari 1475	4.800 lb.	termijn Pasen 1475
8 oktober 1475	4.800 lb.	termijn 1 oktober 1475
1 januari 1476	4.800 lb.	termijn Pasen 1476
6 februari 1476	4.800 lb.	termijn 1 oktober 1476
18 augustus 1476	16.800 lb.	lening op de toekomstige <i>censiven</i>
	totaal : 105.600 lb.	

Hieruit blijkt ook dat de collectieve betalingen van de lombarden tijdens de verdere regering van Karel de Stoute meestal geanticipeerd werden, terwijl de vorst in 1476 andermaal een lening gevraagd heeft van 14.000 *schilden*, voor wat zijn laatste veldtocht

60. ARA, Rk. 24673, 19de-20ste rek. en Rk. 24669, 18de en 20ste rek. Deze bijdragen bleven behouden als individuele octrooigelden, die opnieuw werden ingesteld onder Maria van Bourgondië en onder Maximiliaan (cfr. *infra* p. 188). Op basis hiervan mag men aannemen dat de totale bijdrage van de Brabantse tafels in de collectieve *censiven* van 1473-1477 ongeveer 21,4 % bedroeg.

61. ADN, B. 2094, f° 52 r° (marge).

Deze bijkomende betaling werd niet vermeld in de overeenkomsten van 13 en 29 november 1473 (zie ook n. 58).

62. Bronnen: ADN, B. 2094, f° 52 r° - v°; B. 2099, f° 31 v° - 32 v°, 37 r°; B. 2104, f° 30 r°, 38 r°; B. 2108, f° 28 r° - v°, 29 v°.

zou worden⁶³. De succesvolle fiscale politiek die de hertog tegenover de lombarden gevoerd heeft tijdens de tweede helft van zijn regering, bevestigt ongetwijfeld wat R. Vaughan over hem schreef: „On the whole Charles the Bold was supremely succesfull, even at the end of the reign, in obtaining money from his subjects — whether in the form of loans, *aides* or otherwise”⁶⁴. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat de lombarden, tegelijk met de zware financiële lasten die hen werden opgelegd, van de hertog een grote vrijheid kregen wat betreft de activiteiten van hun leentafels. Om te beginnen zouden de eerstkomende 10 jaar (de duurtijd van het nieuwe octrooi) geen huiszoekingen in de leentafels uitgevoerd worden, ook niet om biljoen te zoeken, en evenmin zouden de lombarden gedwongen kunnen worden om hun boeken voor te leggen⁶⁵. Vervolgens mocht geen enkele hertogelijke ambtenaar aan gelijk welke debiteur van de lombarden nog enig uitstel van betaling verlenen. Tenslotte mochten de lombarden voortaan geld van de onderdanen accepteren, zonder dat zijzelf of hun klanten hiervoor strafbaar zouden zijn⁶⁶. Deze vrijheden lieten de lombarden toe om hun verhoogde financiële verplichtingen aan de vorst gedeeltelijk af te wentelen op de klanten van hun leentafels, hetgeen ongetwijfeld nefaste sociale gevolgen moet gehad hebben.

Na de dood van Karel de Stoute verkregen de lombarden van Maria van Bourgondië op 16 april 1477 opnieuw individuele octrooien voor elke leentafel⁶⁷. Van hun kant scholden de lombarden de jonge vorstin de laatste lening van haar vader (zie tabel 3) kwijt, in de plaats van de gebruikelijke gift voor de Blijde Inkomst⁶⁸. Minder dan een week later beperkte Maria van Bourgondië de intrest die de lombarden zouden mogen vragen voor hun leningen tot 1 d. per pond per week (= 21,666 % per jaar). Deze maatregel schijnt echter niet te zijn uitgevoerd⁶⁹.

Terwijl omstreeks 1470 in de rest van Europa een algemene demografische en economische herleving vastgesteld kan worden,

63. Zie de brief van 13 juli 1476 bij R. VAUGHAN, *Charles the Bold ...*, p. 412-414. Deze lening d.d. 18 augustus 1476, wordt door J. LAENEN (*Usuriers ...*, p. 140) ten onrechte in 1473 geplaatst. Deze verkeerde aanduiding werd ook door G. BIGWOOD (*Le Régime ...*, dl. 1, p. 387 en dl. 2, p. 40, nr. 217) overgenomen.

64. R. VAUGHAN, *Charles the Bold ...*, p. 415.

65. P. MOREL, *Les Lombards ...*, p. 233-234, doc. 41.

66. *Ibid.*, p. 234. Volgens de canonieke leer was wie dit deed, medeplichtig aan het overtreden van het woekerverbod (zie ook R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 118).

67. ARA, Rk. 24668, 24ste rek.; Rk. 24673, 21ste rek.; Rk. 24669, 21ste rek.; ADN, B. 2115, f° 18 r° - 22 r°.

G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 387 meent ten onrechte dat de individuele octrooien pas later opnieuw werden toegekend.

68. G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 387.

69. G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 453 en R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 130.

waren de Nederlanden tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw in een algemene crisis gedompeld, die alle sectoren van de economie aantastte⁷⁰. In deze crisis speelden ook politieke en militaire factoren een rol, vooral de totale oorlog en de economische boycot van de Franse koning Lodewijk XI tegen de Nederlanden en de opstanden in Vlaanderen en in Brabant tegen Maximiliaan, die na het overlijden van zijn echtgenote, Maria van Bourgondië, in 1482 regent geworden was over de Nederlanden⁷¹. Net als zijn schoonvader Karel de Stoute, verkeerde Maximiliaan in chronische geldnood om zijn legers te betalen en waren de leningen bij de lombarden één van de beproefde middelen waarop deze vorst een beroep deed om over gereed geld te beschikken⁷². Het is echter moeilijk om een totaalbeeld op te maken van de betalingen die de lombarden in deze periode gedaan hebben, aangezien de rekeningen van de algemeen-ontvangerij voor enkele jaren van deze periode ontbreken⁷³. Het staat evenwel vast dat Maximiliaan, vooral in de periode 1486-1490 aanzienlijke bedragen als lening kon loskrijgen van de lombarden: 15.638 pond in 1486, 13.444 pond in 1488, en 6.684 pond in 1490⁷⁴. Vanaf 1491 verschrompelen de ontvangsten vanwege de lombarden echter, als een gevolg van het feit dat het aantal leentafels in heel de Nederlanden, zowel als in Brabant, op enkele jaren tijds zeer scherp daalde. Van de 38 vorstelijke leentafels die in 1490 actief waren over heel de Nederlanden, bleven er in 1495 nog 10 over, terwijl in Brabant tijdens dezelfde periode het aantal terugviel van 11 tot 5 in 1495 en 3 in

70. H. VAN DER WEE, *The Growth ...*, dl. 2, p. 89-111, en het artikel van R. VAN UYTENDIJK, Politiek en economie: de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 53, (1975), p. 1097-1149.

71. F. N. W. HUGENHOLTZ, Crisis en herstel van het Bourgondisch gezag, 1477-1493, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (o.l.v. J. A. Van Houtte e.a.), Utrecht; Antwerpen, 1951, dl. 4, p. 11. Voor de opstanden, p. 13 e.v.

72. Bij een aantal betalingen vanwege de lombarden in deze periode staat ook de bestemming van de gelden opgetekend. Het meest voorkomend zijn de militaire uitgaven, bv.: „108 lb. ... en deniers payez à Andrieu Andries, commis à faire le payement des Almans" (3 mei 1481). (ADN, B. 2124, f° 42 v°). De lombarden van Nieuwpoort en St.-Winoksbergen leenden op 24 juni 1490 1098 lb. Vlaams op hun censive „pour en faire payement aux gens de guerre tenant garnison esdits villes de Neufport et Winoksperge" (ADN, B. 2140, f° 87 v°). De leningen van 1486 waren bestemd voor de „trésorier des guerres pour convertir au fait de son office". (ADN, B. 2133, f° 75 v°). Daarnaast hadden de betalingen van de lombarden soms ook private en zelfs geheime bestemmingen (bv. ADN, B. 2124, f° 37 r°).

73. Met name voor 1478, 1483, 1485 en 1487, cfr. M. BRUCHET, *Répertoire numérique. Série B. (Chambre des Comptes de Lille. Fasc. 1: introduction, bibliographie, répertoire.)*, Lille, 1921, p. 90.

74. ADN, B. 2133, f° 68 v° - 79 v°; B. 2136, f° 39 v° - 47 v°; B. 2140, f° 67 r° - 121 v° (passim), bij collectieve *décharges* van 18 januari 1486, 15 september 1486, 18 juli 1488, 21 september 1488, 20 december 1490. De bedragen zijn uitgedrukt in lb. van 40 groten Vlaams.

1496⁷⁵. Er volgde wel een lichte herneming tussen 1495 en 1510, waarbij het maximum sporadisch terug tot 14 opliep voor heel de Nederlanden, en tot 5 voor Brabant.

Deze sterke terugval van de leentafels in het laatste decennium van de 15de eeuw herinnert sterk aan een analoog fenomeen dat zich tijdens precies dezelfde periode heeft voorgedaan, namelijk de verdwijning van het depositobankwezen zoals dat door de wisselaars in de Zuidelijke Nederlanden beoefend werd⁷⁶. Wat betreft de verklaring van dit laatste verschijnsel hebben de historici nog geen eensgezindheid bereikt, hoewel twee factoren naar voor werden geschoven: enerzijds het optreden van de Bourgondische hertogen, die zich in monetaire ordonnanties tegen het depositobankwezen keerden en anderzijds de brutale devaluatiecrisis op het einde van de 15de eeuw. Ook om de verdwijning van de lombarden te verklaren moeten ons inziens verschillende factoren in aanmerking genomen worden. Wat betreft hun relaties met het vorstelijk gezag, is het evident dat de positie van de lombarden in 1490 weinig benijdenswaardig genoemd mocht worden: al sinds zo'n twintig jaar hadden de opeenvolgende vorsten van de Nederlanden de lombarden stelselmatig tot leningen op hun toekomstige octrooigelden gedwongen. Deze zware financiële verplichtingen aan de vorst zogen het werkingskapitaal van de leentafels weg en stelden de lombarden voor liquiditeitsproblemen, waaraan de toelating om voortaan geld van buitenaf te accepteren, weinig oplossing bood. Hetzelfde geldt voor de toezegging van Karel de Stoute om virtueel van elke controle op hun activiteiten af te zien, aangezien de lombarden hun intresten immers niet onbeperkt konden opdrijven. Daarbij voegde zich dan de revaluatie van december 1489, die voor de lombarden nadelig was, aangezien hun octrooigelden op dat ogenblik in ponden Vlaamse groot bepaald waren⁷⁷.

75. ADN, B. 2140, f° 78 r° - 121 v° (passim); B. 2142, f° 56 r° - 82 r° (passim); B. 2144, f° 51 r° - 62 v° (passim); B. 2146, f° 58 v° - 71 v° (passim); B. 2148, f° 58 r° - 63 r°; B. 2151, f° 77 v° - 84 v°. Als uitgangspunt werden hierbij telkens de laatste termijnen, waarvoor betaald was, genomen en niet de datum van deze betaling. Hierbij dient opgemerkt dat een aantal leentafels in 1490 nog een lening gedaan hadden op hun octrooigelden van 1491 en 1492. Het ogenblik waarop de lombarden een bepaalde plaats verlieten, is dus niet nauwkeurig te bepalen, maar men mag logischerwijs aannemen dat de lombarden meestal de reeds betaalde termijnen eerst zullen uitgediend hebben. De octrooien lieten de lombarden toe om een leentafel voortijdig te verlaten, indien zij op dat ogenblik aan al hun financiële verplichtingen voldaan hadden; tevens werd hen een termijn toegekend om de leentafels te liquideren - (G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 334-335).

76. Wat betreft de activiteiten van de wisselaars, cfr. ook *supra*, n. 11. Voor de verdwijning van het depositobankwezen benadrukte R. De Roover de gevolgen van het vorstelijk optreden, terwijl H. Van der Wee en J. H. Munro de monetaire factor beklemtoonden; een mooi overzicht van deze problematiek (met bibliografie) vindt men in de bijdrage van E. AERTS, *Middeleeuwse bankgeschiedenis ...*, p. 59-61.

77. Voor de revaluatie van 1489: cfr. H. VAN DER WEE, *The Growth ...*, dl. 1, p. 128; dl. 2, p. 97-98 en R. VAN UYTVEN, *Politiek ...*, p. 1109. Tijdens de regering van Filips de Goede waren de octrooigelden van de Brabantse lombarden meestal nog in goudmunt uitgedrukt (cfr. A. PINCHART, *Inventaire ...*, p. 157-170 (passim)).

Waarschijnlijk was hierdoor voor vele eigenaars van leentafels het ogenblik gekomen om de lasten en de baten van hun activiteiten tegen elkaar af te wegen en een beslissing te nemen omtrent de voortzetting ervan. Dat deze in de meeste gevallen negatief uitviel, is weinig verwonderlijk: het opgeven van de leentafels was immers voor de lombarden de enige uitweg om zich aan hun verplichtingen tegenover de vorst te onttrekken. In dat verband dient er ook op gewezen dat het brutale optreden van Karel de Stoute in 1473 een sfeer van onzekerheid moet geschapen hebben, en hoewel Maximiliaan nooit zo drastisch is opgetreden, bleef een mogelijke herhaling van deze maatregelen toch altijd de stok achter de deur voor de woekeraars. Illustratief hiervoor is de beslissing van de Leden van Vlaanderen in 1482, terwijl ze de macht in het graafschap uitoefenden: om de inkomsten op te drijven, werd besloten de taksen op de Vlaamse leentafels te verhogen⁷⁸. Tenslotte wees H. Van der Wee ook op twee factoren, die de omzet en de rendabiliteit van de leentafels moeten aangetast hebben. Ten eerste hadden deze laatste een deel van hun traditioneel cliënteel verloren: vooral de lagere klassen hadden tijdens de afgelopen twee decennia veel te lijden gehad van hongersnoden en epidemieën⁷⁹. Op de tweede plaats kwamen door de opgang van de kleinhandel nieuwe vormen van krediet in zwang, met name de lopende rekening en de kerfstok, waardoor het pandlenen als vorm van consumptiekrediet veld begon te verliezen⁸⁰.

Dat het proces van de verdwijning van de leentafels vrij snel gebeurde, is ons inziens te verklaren door de toegenomen eigendomsconcentratie van de leentafels tijdens de tweede helft van de 15de eeuw. In 1473 waren 22 leentafels (op een totaal van 43 vorstelijke leentafels in heel de Nederlanden) in handen van slechts vier families, terwijl nog hooguit een tiental tafels, meestal in de kleinere centra, individuele ondernemingen schijnen te zijn. Mogelijk is zelfs dit cijfer nog overschat, aangezien men niet kan vast-

78. W. P. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. XL, nr. 90), Brussel, 1978, p. 339 en 409.

79. H. VAN DER WEE, *The Growth ...*, dl. 2, p. 85-86 en p. 383. Zie ook R. VAN UYT-
VEN, *Politiek ...*, p. 1101-1109 en M.-J. TITS-DIEUAIDE, *La formation des prix céréalières en
Brabant et en Flandre au XVe siècle*, (Centre d'Histoire économique et sociale), Bruxelles,
1975, p. 229-238.

80. H. VAN DER WEE, *The Growth ...*, dl. 2, p. 335-336 en ID., Monetary, Credit and
Banking Systems, in *The Cambridge Economic History of Europe*. Volume V: *The Economic
Organization of Early Modern Europe* (Ed. M.M. Postan e.a.), Cambridge; Melbourne,
1977, p. 300-302.

stellen wie eventueel nog door een huwelijk tot één van de grotere clans behoorde⁸¹.

In het licht van gans deze evolutie begrijpt men ook de maatregelen van aartshertog Karel, de latere Karel V, en diens grootvader Maximiliaan d.d. 9 april 1511 en 11 juli 1512⁸². Door de eerste ordonnantie werden alle leentafels in de Nederlanden afgeschaft, hetgeen in feite neerkwam op de bevestiging van een feitelijke toestand. De tweede maatregel stond aan de lombarden van Brabant en van Limburg toe om toch nog hun tafels te blijven uitbaten, aangezien zij pas betaald hadden voor nieuwe octrooien⁸³. Uit de rekeningen van de algemeen-ontvangerij te Rijsel blijkt echter dat dit uitstel slechts kortstondig is geweest⁸⁴. Voor de laatmiddeleeuwse tafels betekende de periode 1490-1511, op de drempel van de nieuwe tijden, dus duidelijk een breuk met de voorgaande periode. Deze verdwijning was echter nog niet definitief, want ongeveer een kwarteeuw later, verschenen de leentafels opnieuw in de steden⁸⁵. Het onderzoek naar deze nieuwe opkomst van de lombarden blijft echter nog onontgonnen gebied.

Besluit

Betreffende de ontvangsten die de lombarden jaarlijks binnenbrachten voor de vorst, is een interessante getuigenis bewaard, die dateert van het einde van de 15de eeuw. Hoewel de octrooigelden (en de leningen daarop) vanaf 1473 door de algemeen-ontvanger van alle financiën te Rijsel werden ontvangen, bleef de rubriek van de Brabantse lombarden tot het einde van de 15de eeuw in de rekeningen van de algemeen-ontvangerij van Brabant behouden als

81. P. MOREL, *Les Lombards ...*, 237-242, doc. 42.

De de Ville bezaten in 1473 9 leentafels (waaronder deze van Brugge, Gent, Antwerpen en Brussel), de Solari en de Rombault elk 5, de Reubis 3. Een voorbeeld van een onderling huwelijk is Renier le Sec, die tijdens de regering van Karel de Stoute de Nijvelse tafel uitbaatte en gehuwd was met Ysabiau Besutz, de zuster of dochter van de toenmalige eigenaar van de leuvense tafel (cfr. G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 2, Annex 2, p. 78 en 88).

82. C. LAURENT (ed.), *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Deuxième Série: 1506-1700*, Bruxelles, 1893, dl. 1, p. 164-165 en p. 218-220.

83. De lombarden van Antwerpen en van Maastricht hadden in september 1510 nog respectievelijk 1939 en 200 lb. Vlaams geleend (ADN, B. 2214, f° 101 r°, 102 r°). Er was echter overeengekomen dat, indien hun octrooien werden ingetrokken, deze bedragen dienden terugbetaald (C. LAURENT (ed.), *Recueil ...*, dl. 1, p. 219), hetgeen de vorst blijkbaar wilde vermijden.

84. In 1515 betaalden nog enkel de tafels van Antwerpen, Brussel en Mechelen hun octrooigelden (ADN, B. 2242, f° 84 r°), in 1522 bleef enkel deze van Brussel over (ADN, B. 2309, f° 91 r°).

85. Parenty de Pogio en zijn medegezellen ontvingen van Karel V een octrooi d.d. 8 augustus 1538 (C. LAURENT (ed.), *Recueil ...*, dl. 4, p. 81-83.) om opnieuw leentafels te openen in Gent, Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Deze nieuwe introductie gaf aanleiding tot een enquête vanwege de Leden van Vlaanderen (cfr. *supra*, n. 23).

een „gefossiliseerde post”, waarbij men elk jaar opnieuw aantekende dat deze ontvangsten voortaan onder de bevoegdheid van de hogergenoemde ambtenaar vielen. In 1491 tekende de toenmalige algemeen-ontvanger van Brabant, Jan van Olmen, bij deze rubriek ook nog de volgende opmerking aan: „*Dit was vortijts een vanden principalen ordinarijs leden vanden ontfangen vanden demaynen in Brabant, dairmede men die ordinarijse lasten vanden rentmeesterscape van Brabant te betalene plach*”⁸⁶. Men mag deze opmerking allerminst letterlijk opvatten: zij is een nostalgieke reflectie over een bevoegdheid die al sinds jaren aan de algemeen-ontvanger van Brabant was onttrokken. Kwantitatief genomen is de bijdrage van de lombarden van Brabant — zelfs binnen de domeinontvangsten — nooit belangrijk geweest: zelfs de gedwongen leningen van de vorsten bij de lombarden waren slechts één van de vele inkomstenbronnen voor de hertog⁸⁷. De betekenis van de hoger geciteerde opmerking dient ons inziens op het „kwalitatieve” vlak geïnterpreteerd te worden: de betalingen van de lombarden waren voor de algemeen-ontvanger van Brabant zeer nuttig om over gereed geld te beschikken voor zijn lopende uitgaven.

Ook al werd reeds in 1462 aan Filips de Goede een alternatief voor de leentafels van de lombarden voorgelegd, toch hebben de 15de-eeuwse vorsten uit financiële overwegingen afgezien van een harde repressieve politiek tegen de lombarden, en was de verdwijning van de leentafels ons inziens een ongewild neveneffect van de fiscale politiek die tegenover hen gevoerd werd vanaf 1473. Wanneer er van overheidswege toch werd ingegrepen tegen de lombarden als collectief geheel, zoals door Karel de Stoute in 1473 en minder drastisch door de Leden van Vlaanderen in 1482, dan was dit met de bedoeling om de taksen op de lombarden te verhogen.

De middeleeuwse leentafels kaderen in een bredere, institutionele problematiek. Naarmate de middeleeuwse samenleving zich vanaf de 13de eeuw op het economisch vlak meer en meer ging organiseren, nam de behoefte aan krediet toe⁸⁸. Voor het commet-

86. De Brabantse algemeen-ontvangerij was na de dood van Karel de Stoute opnieuw opgericht (L. P. GACHARD, *Inventaire ...*, p. 23). De geciteerde opmerking komt de eerste maal voor in 1490, we geven hier echter deze van 1491, omdat deze gedetailleerder is (ARA, Rk. 2429, I, f° 72 r°; II, f° 56 r°; Rk. 2430, I, f° 55 r°).

87. Wat betreft de leningen komt dit o.m. duidelijk tot uiting in tabel 1, *supra*. Een precieze berekening van het aandeel van de lombarden in de totale vorstelijke ontvangsten zou een zeer grondige studie van de rekeningen vergen — cfr. E. AERTS, *De inhoud ... Moeilijkheden*, 167-169. Deze studie werd echter wel uitgevoerd door E. Aerts, in diens onuitgegeven licentie-verhandeling betreffende de Brabantse algemeen-ontvangerij tussen 1430-1440. Deze auteur deelde ons vriendelijk mee dat het aandeel van de lombarden in de totale herschikte ontvangsten tijdens deze periode 1,58336 % bedroeg en dat de lombarden hiermee op de 12de plaats kwamen inzake belangrijkheid.

88. L. GENICOT, *Le XIIIe siècle européen*, (Nouvelle Cléo, 18), Paris, 1968, p. 111.

cieel krediet ontwikkelden zich de verfijnde kredietsystemen van de middeleeuwse haute finance, die echter beperkt bleven tot een vrij gesloten wereldje. De behoefte aan consumptiekrediet deed zich daarentegen bij veel bredere lagen van de middeleeuwse bevolking gevoelen en om hierin te voorzien kwam men in conflict met het canonieke woekerverbod. Dit probleem werd door de wereldlijke overheid, de vorsten, gedeeltelijk opgelost door een systeem van octrooien toe te kennen aan publieke woekeraars, die tegen betaling in bescherming werden genomen. Op deze wijze werden de „woekeraars” officieel erkend, maar werd aan deze erkenning een fiscaal aspect verbonden: de taksen op de lombarden werden voor de vorst een vast periodiek inkomen. In de 15de eeuw bereikte de „institutionalisering” van de taksen op de lombarden haar hoogtepunt: zonder onderscheid met zijn eigen ambtenaren, dwong de vorst de lombarden tot steeds aanzienlijker leningen. Naast het fiscale aspect, hadden de octrooien ook een commercieel aspect: binnen hun leentafels mochten de lombarden immers een autonome leenpolitiek voeren, waarbij ze logischerwijs hun eigen commerciële belangen zoveel mogelijk probeerden te behartigen.

Het mentale proces, waarbij men geleidelijk tot het inzicht komt dat het consumptiekrediet voor de lagere klassen specifieke sociale voorzieningen vergde, is slechts zeer langzaam op gang gekomen. In 1511 werden de lombarden in de Nederlanden officieel afgeschaft en in 1515 had de Kerk zelf het systeem van de Bergen van Barmhartigheid goedgekeurd. Hierbij werd aan deze instellingen toegestaan om aan hun geldschietters een intrest te betalen, en aan de ontleners een gematigde som te vragen om de bedrijfskosten te dekken⁸⁹. Toch keerde Karel V in 1538 opnieuw terug naar het vroegere octrooienstelsel, Slechts door enkele particuliere initiatieven werd in de Nederlanden tijdens de 16de eeuw geprobeerd om een valabel alternatief te creëren, waarbij het consumptiekrediet voor de massa niet meer op een commerciële, maar op een caritatieve basis kon verleend worden⁹⁰. Pas bij het begin van de 17de eeuw werd het stelsel van de octrooien voor de woekeraars door de overheid in de Zuidelijke Nederlanden definitief opgegeven, en nam zij op haar beurt het initiatief om de Bergen van Barmhartigheid op te richten.

89. Dit gebeurde op het vijfde Concilie van Lateranen. (P. SOETAERT, *De „Berg”...*, p. 7-8.)

90. De eerste van deze instellingen schijnt de Ieperse leenbeurze geweest te zijn, die tot het einde van de 18de eeuw bleef voortbestaan (P. SOETAERT, *De „Berg”...*, p. 8-9 - zie ook de overige initiatieven die deze auteur vermeldt, p. 9-13 en p. 20-24).